

Les Beley <https://orcid.org/0000-0003-4094-6418>
National Academy of Sciences of Ukraine
e-mail: to.mamay@gmail.com

Історія української мови з перспективи мовного планування

Анотація

У статті розглянуто історію української мови з перспективи мовного планування, зокрема концепцій Г. Клосса, Д. Фішмана та В. Крофта. Описано процеси аусбауїзації та айнбауїзації, розглянуто регіональні особливості всього діалектного континууму, враховано впливи російської, польської, угорської та румунської.

Ключові слова: аусбау, абштанд, айнбау, українська мова, «русинська» мова.

Історія української мови не належить до маловивчених тем. У цьому руслі з'явилося багато фундаментальних досліджень (див. Бевзенко, Колесса, Мозер, Огієнко, Півторак/Bevzenko, Kolessa, Moser, Ogiënko, Pivtorak, 1993, Русанівський, Шевельов/Rusanivs'kij, Ševel'ov, 2002). Історію української мови докладно проаналізували з точки зору внутрішньомовної еволюції та зовнішніх впливів. Детально відстежено історичні зміни у фонетиці, граматиці та лексиці. Не оминали увагою дослідники також екстралінгвальні фактори: імперську політику, російський, польський, угорський, румунський колоніалізм тощо. Однак певні соціолінгвістичні підходи до історії української мови ще не застосовували, зокрема теорію мовного планування.

Соціолінгвістика зазвичай оперує на синхронному рівні, однак теоретичні напрацювання у сфері мовного планування доречно застосувати і на діахронному рівні. Наприклад, концепцію Г. Клосса мов абштанд і аусбау.

У середині ХХ ст. Г. Клосс запропонував доповнити лінгвістичний підхід до творення мов соціологічною перспективою (Kloss, 1967: 22). Вчений описав дві мовні категорії: абштанд: «віддалена мова», та аусбау «мова, що розвивається» (ibid.).

У першому випадку йдеться не про географічну, а про внутрішню віддаленість (ibid.). Інакше кажучи, мова абштанд виділяється на тлі інших, має достатню кількість унікальних мовних рис, що відокремлюють її. Натомість мови аусбау «вважаються мовами через те, що їх формують чи переформовують, наприклад, щоб створити стандартизований інструмент літературного вираження. Тобто аусбау – це окрема мова завдяки модифікації» (ibid.).

Термін «аусбау» – це нейтральне позначення для мови, що має мало власне лінгвістичних відмінностей від іншої мови, але літературний стандарт якої уже створено, що дає підстави говорити про окремішність (переважно з політичних міркувань).

Як стверджує Клосс, «абштанд – це переважно мовознавчий концепт [...] аусбау – соціологічний» (Kloss, 1967: 23).

Існує багато мов, які є водночас абштанд і аусбау, тобто вони вирізняються мовними рисами посеред інших і мають розбудований літературний стандарт. Проте деякі мови можна кваліфікувати як аусбау, але не абштанд, наприклад, молдовська і румунська; сербська, хорватська і чорногорська тощо. Існують також випадки, коли мова абштанд не є аусбау, наприклад, каталонська за часів Франко (тоді в Мадриді не визнавали її окремою від іспанської).

Таким чином з одного діалектного континууму за певних політичних умов можна виокремити кілька літературних стандартів. Спочатку мова проходить стадію поліцентричності, коли в одному континуумі формують два мовні стандарти з незначними відмінностями, а потім за політичних умов відбувається розщеплення, або ж аусбауїзація цих стандартів.

Аусбауїзацію можна застосувати не тільки до одного діалектного континууму, Якщо існують два діалектні континууми абштанд, але один розвинутіший, має свій літературний стандарт, а інший (з політичних міркувань або через брак літературного стандарту) вважається його різновидом, то аусбауїзація останнього – це природне доповнення до його статусу абштанд.

На думку Г. Клосса, для творення мови аусбау необхідна не художня література, а тексти для початкової, середньої та вищої освіти, а також інновативне мовне планування, тобто введення новаторських норм, які би виокремили мовний різновид (Kloss, 1967: 34).

Дослідник наголошує на динамічності цього процесу: «Різниця між однією поліцентричною мовою та двома мовами аусбау – динамічна. Деякі мови можуть зводити в один стандарт, деякі відділяти штучно» (ibid.).

Д. Фішман у своєму аналізі концепції Клосса (Fishman, 2008) звернув увагу на те, що абштанд і аусбау – не є дихомомією. Він запропонував ввести третє поняття – айнбау (ibid.: 18). Тобто діалектний континуум може бути абштанд чи ні, і на цю категорію люди не мають впливу, це лінгвістичні факти. А от у рамках континууму можна застосовувати мовне планування і вдатися до одного з двох протилежних процесів – консолідація одного мовного стандарту (айнбау) або творення кількох (аусбау).

Фішман також відзначив, що аусбауїзація сприяє творенню диглосії у рамках мовної спільноти (*ibid.*: 22).

М. Тоско вирізняє три кроки сучасної аусбауїзації:

- графізація або модифікація орфографії,
- вибір різновиду для обробки і впровадження,
- корпусне планування (Tosco, 2008: 5–6).

Дещо преосмислену версію теорії Г. Клосса можна знайти у В. Крофта. Він пропонує розрізнати сестринські мови (структурно близькі, але мовці вважають їх різними) та політипічні (структурно дуже віддалені, але мовці вважають їх різними видами однієї мови) (Croft).

Якщо у підході Клосса-Фішмана творення айнбау-аусбау залежить від кодифікаційних органів та політики, то за концепцією Крофта мови дефінують самі носії.

Спробуємо розглянути історію української мови з точки зору описаних теоретичних напрацювань.

За концепцією Ю. Шевельова українська мова почала формувалася як абштанд у VII–XI ст. Дослідник ґрунтовно довів це твердження у «Історичній фонології української мови» (Шевельов/Ševel'ov, 2002). За Шевельовим в основу формування української лягли два діалекти: киево-поліський і галицько-подільський (*ibid.*). З часом сформувалися три наріччя і обширний діалектний континуум.

Довгий час українська мова абштанд не була мовою аусбау. На це було кілька причин. По-перше, писемність не була поширеною і з самого початку належала до прерогатив церкви, а там, як відомо, панувала церковнослов'янська мова, створена на південнослов'янській основі. По-друге, поняття єдиної мови спілкування у всіх контекстах не існувало, натомість практикувалися три стилі, що наклалися на церковнослов'янсько-староукраїнську диглосію.

У цих умовах розмовна українська не мала престижного статусу і, відповідно, літературного стандарту. Найкраще свідчення – повна назва «Лексису» Л. Зизанія 1596 р.: «Лексис Сирѣчь Реченіа, Вѣкрат(ъ)ць събран(ъ)ны. И из словескаго ѡзыка, на просты(й) Рускій Діале(к)ть Истол(ъ)кованы». Простий руський діалект – це не аусбау, а щось не зовсім розвинене і самостійне.

Інфільтрація української у церковнослов'янську та розвиток гомілетики староукраїнською вели до поступової айнбауїзації, однак цей процес перервав Петро I, що почав вести активну політику русифікації України.

Діалектний континуум української мови абштанд, окрім русифікації, зазнавав сильної полонізації (на більшості території з 1569 до 1667, згодом на Правобережжі, а після поділів Польщі – на Галичині). Полонізаційний вплив на Галичині завершився аж у 1939 р. з початком Другої світової, проте далі продовжується на північній Лемківщині, що належить Польщі.

Вплив угорської мови на українські діалекти історичного Закарпаття був найтривалішим. Він розпочався з завоюванням уграми Паннонії у 896 р. і протривав аж до кінця Першої світової, коли Закарпаття відійшло до Чехословаччини (продовжився на короткий період під час гортистської окупації Закарпаття 1939–1944 рр.).

У міжвоєнний період Закарпаття перебувало під впливом чеської, а Буковина та Бессарабія – під впливом румунської.

У Російській імперії українська мова спочатку вважалася «наречием» російської (Александровский/Aleksandrovskij, 2009), пом'якшений імперський дискурс, що почав визнавати окремішність української мови (але всіляко наголошував на «братніх» і «триєдиних» зв'язках української, білоруської та російської, які нібито утворилися з однієї мовної єдності), з'явився уже на початку ХХ ст. (див. Шахматов/Šahmatov, 1915).

В Австро-Угорщині, що прикметно, українофільська концепція також конкурувала з москвофільством, що замість розробки української літературної мови, прагнуло до злиття і інтеграції з російськомовним простором.

Так чи інакше, процес активної аусбауїзації української (мови абштанд) від російської розпочався з виходом «Енеїди» Котляревського у 1798 р. Важливо відзначити, що історично цей процес проходив одночасно з айнбауїзацією – витворенням літературної мови для всього діалектного континууму. Тобто відбувалася символічна сепарація з одночасною консолідацією.

Цей процес, зважаючи на історичні обставини, був доволі ускладнений. По-перше, діалектний континуум ділили кордони кількох держав. По-друге, метрополії протидіяли українським емансипативним рухам. По-третє, діалектний континуум був доволі обширним, і піддався різним за силою та інтенсивністю впливам інших мов, а отже вибудувати спільний універсальний стандарт було непросто.

Характерно, що аусбауїзація української не почалася з графізації, оскільки Котляревський у «Енеїді» використовував ярижку, тобто транскрипцію української засобами російської графіки. Ярижкою також видано перше видання «Кобзаря» Шевченка. Але навіть цього було достатньо для початку, оскільки українська і так була мовою абштанд.

Наступним суттєвим кроком до аусбауїзації української можна вважати граматику О. Павловського 1818 р. (написана у 1805 р., але вдалося надрукувати аж через 13 років). У ній автор робить серйозні відцентрові рухи від російських норм, описує відмінну граматику, пропонує видозмінену графіку і обережно стверджує, що малоросійське наріччя *«составляет почти настоящей языкъ»* (Павловскій/Pavlovskij, 1818: 1).

Після Павловського формуються два центри аусбауїзації української – наддніпрянський та галицький, поділені між двома державними утвореннями. На Наддніпрянщині з'являються правописні пропозиції М. Максимовича, О. Бодяньського, К. Гатцука, П. Куліша, П. Житецького та К. Михальчука, однак у 1876 р., після Емського указу довелося повернутися до ярижки (аж до 1905 р.).

На Наддністрірщині з'явилася «Русалка Дністорва», желехівка, правопис НТШ. На Закарпатті процес аусбауїзації розпочався найпізніше – у міжвоєнний період. Саме тоді з'явилася панькевичівка (див. Півторак/Pivtorak, 2004).

Різні правописи укладалися з різними підходами: від радикально фонетичного правопису К. Гатцука до радикально-етимологічного М. Максимовича. Існували також пропозиції латинізувати українську графіку (проект Й. Їречека (на базі чеської) та Й. Лозинського (на основі польської)).

Окрім дискусій та різних підходів до правопису, також доволі контраверсійним було питання лексики, особливо після 1876 р., коли українські аусбауізаційні процеси активніше відбувалися на Галичині, ніж на Наддніпрянщині. Два центри конкурували за справжню «українськість», тому у 1891–1893 р. відбулася велика дискусія щодо вектора розвитку української літературної лексики.

Цю надзвичайно важливу для розвитку української літературної мови дискусію – хоч треба сказати, що учасники її здебільшого не піднесли над особисті смаки і не усвідомили загального значення дискусії – розпочав Борис Грінченко статтею «Галицькі вірші», видрукуваною в липні 1891 р., тяглася вона в 1891–1892 р., а відгомін її чути було ще 1893 р. Слово забирали тоді в пресі після Б. Грінченка Ів. Франко, М. Школиченко, з Іл. Кокорудз, А. Кримський (Хванько), знов Б. Грінченко, Лосун і знов Б. Грінченко (Шевельов/Ševel'ov, 2021).

Два центри аусбауізації української зберігалися до кінця Першої світової і розпаду Російської та Австро-Угорської імперій. Потім на короткий час існування УНР процес сконцентрувався у Києві, а після появи СРСР, відходу Галичини до Польщі, Закарпаття – до Чехословаччини, а Буковини до Румунії, українська знову стала поліцентричною.

У радянському Харкові до початку 30-х відбулася активна робота з айнбауізації, зумовлена комуністичною політикою коренізації. Укладено компромісний правопис із залученням представників Наддністрянщини, розпрацьовано багато словників спеціалізованої наукової термінології, розроблено детальні норми української. На жаль, цей інтенсивний процес згорнувся разом з коренізацією, а його набутки частково знищили. Водночас у цей же період формуються емігрантські центри українського мовознавства у Варшаві і Празі, де з'являються важливі мовознавчі дослідження, що науково обґрунтовують статус абштанд української.

Після Другої світової війни більшість українського діалектного континууму опинилася у кордонах УРСР. Це пришвидшило айнбауізацію літературного стандарту української мови. У 1980-му з'явився великий академічний «Словник української мови» в 11 томах (134 тис. слів), що можна вважати завершенням цього процесу. Тим не менш, діаспорні кола у Європі, Північній та Південній Америці продовжили вживати альтернативні стандарти.

За кордонами України опинилися такі частини діалектного континууму: лемківські діалекти у Словаччині та Польщі; західнополіські – у Польщі та Білорусі; поліські, слобожанські та степові діалекти у Росії; подільські – у Молдові; покутсько-буковинські та гуцульські у Румунії.

Якщо підсумувати історію творення української літературної мови, то аусбауізація літературного стандарту від російської тривала з 1818 по 1918. Після завершення Першої світової дискурс невизнання української окремою мовою від російської став маргінальним. Натомість процес айнбауізації тривав з 1818 по 1980 на тлі дуже несприятливих історичних обставин.

У рамках українського діалектного континууму абштанд відбувалися не тільки процеси поліцентризму та айнбауізації, були також спроби творення окремих мов аусбау, зокрема так званої «русинської» мови на базі найзахідніших діалектів південно-західного наріччя та «ятвязької» на базі західнополіського діалекту.

«Русинський» проект намагався об'єднати у собі чотири діалекти: гуцульський, бойківський, середньозакарпатський та лемківський. З'явилося багато правописних та граматичних підходів зі залученням специфічної діакритики та інших неукраїнських графічних елементів.

Аусбауізація «русинської» та «ятвязької» не підкріплена таким важливим фактором як абштанд, оскільки діалекти, з яких намагаються витворити окремі мови, належать до українського діалектного континууму. Саме тому теоретики намагаються бити на сестринськість за термінологією Крофта, тобто на суб'єктивне сприйняття віддаленості мов (не підкріплене мовознавчими фактами). Для цього використовують тактику мовного очуднення та націєтворення *in vitro* (див. Белей/Belej, 2016; 2017).

Тим не менш, за кордонами України аусбауізацію «русинської» мови підтримують, зокрема у Братиславі, Будапешті та Варшаві. Причому стандарт «лемківської» мови у Польщі відрізняється від «русинської» у Словаччині, і ці два стандарти відрізняються від кількох «русинських» грамастик і правописів, які намагаються запровадити на Закарпатті. Як наслідок, зусилля з аусбауізації призводять до фрагментації та швидшої асиміляції найзахідніших представників українських діалектів.

Єдина споріднена, але віддалена частина українського діалектного континууму, якій вдалося створити повноцінний стандарт аусбау – це руська бешеда у Воєводині. На базі цього архаїчного діалекту українсько-словацького мовного пограниччя зі значними нашаруваннями сербської, що розвивався ізольовано майже 300 років, розробили і успішно застосовують окремий літературний стандарт, яким користуються на різних рівнях освіти і який забезпечує комунікативні потреби спільноти.

Література

Александровский И. (2009), «*Язык или «наречие»?* Полемика вокруг украинского языка в XIX в., „Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки”, №1, Москва.

Бевзенко С. (1960), *Історична морфологія української мови*, Ужгород.

Белей Л.Л. (2016), *Мовне очуднення як інструмент маніпулятивного творення «русинської» мови*, „Мовознавство”, № 3, Київ.

Белей Л.О. (2017), *Русинський сепаратизм. Націєтворення in vitro*, Київ.

Колесса О. (1921), *Погляд на історію української мови*, Прага.

Мозер М. (2011), *Причинки до історії української мови*, Вінниця.

Огієнко І. (2004), *Історія української літературної мови*, Київ.

Павловській А. (1818), *Грамматика малоросійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малоросійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями*, Санкт-Петербургъ.

Півторак Г. (2004), *Правопис*, „Українська мова. Енциклопедія”, редкол.: Русанівський В., Тараненко О. (голови) та ін., Київ.

- Півторак Г. (1993), *Українці. Звідки ми і наша мова*, Київ.
- Русанівський В. (2001), *Історія української літературної мови*, Київ.
- Шахматов А. (1915), *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, Петроград.
- Шевельов Ю. (2002), *Історична фонологія української мови*, Харків.
- Шевельов Ю. (2021), *Мовна дискусія 1891–1893 років і участь у ній Івана Франка*, <https://zbruc.eu/node/57605> (дата звернення: 3.02.2021).
- Croft W. (2000), *Explaining Language Change: an Evolutionary Approach*, London.
- Fishman J. (2008), *Rethinking the Ausbau – Abstand dichotomy into a continuous and multivariate system*. “International Journal of the Sociology of Language”, №. 191, Berlin.
- Kloss H. (1967), „*Abstand languages*” and “*Ausbau Languages*”, „Anthropological Linguistics”, Vol. 9, No. 7, Bloomington.
- Tosco M. (2008), *Introduction: Ausbau is everywhere!*, “International Journal of the Sociology of Language”, Berlin, s. 191.

References

- Aleksandrovskij I. (2009), «*Ázyk*» ili «*narěčie*»? *Polemika vokrug ukrainskogo ázyka v XIX v.*, „Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogouniversiteta. Seriâ: Istorîâ i političeskie nauki”. Moskva. №1.
- Belej L.L. (2016), *Movne očudnennâ âk instrumentmanipulâtivnogo tvorennâ «rusins'koï» movi*, „Movoznavstvo”, № 3, Kiïv.
- Belej L.O. (2017), *Rusins'kij separatizm. Naciêtvorennâ in vitro*, Kiïv.
- Bevzenko S. (1960), *Îstorîčna morfologiâ ukrains'koï movi*, Užgorod.
- Croft W. (2000), *Explaining Language Change: an Evolutionary Approach*, London.
- Fishman J. (2008), *Rethinking the Ausbau – Abstand dichotomy into a continuous and multivariate system*, “International Journal of the Sociology of Language”, №. 191, Berlin.
- Kloss H. (1967), „*Abstand languages*” and “*Ausbau Languages*”, „Anthropological Linguistics”, Vol. 9, No. 7.
- Kolessa O. (1921), *Poglâd na istoriû ukrains'koï movi*, Praga.
- Moser M. (2011), *Pričinki do îstorii ukrains'koï movi*, Vînnicâ.
- Ogiênko Ī. (2004), *Îstorîâ ukrains'koï literaturnoïmovi*, Kiïv.
- Pavlovskij A. (1818), *Grammatika malorosijskago narěčiâ, ili Grammatičeskoe pokazanie sušestvennějših otlíčij, otđalivših Malorossijskoe narěčie ot čistago Rossijskago ázyka, soprovoždaemoeraznymi po semu predmêtu zaměčaniami i sočiněniâmi*, Sanktpeterburg.
- Pivtorak G. (2004), *Pravopis. „Ukrains'ka mova. Enciklopediâ”*, red kol.: Rusanivs'kij V., Taranenko (golovi) ta in. Kiïv, s. 514–516.
- Pivtorak G. (1993), *Українці. Звідки ми і наша мова*, Київ.
- Rusanivs'kij V. (2001), *Îstorîâ ukrains'koï literaturnoï movi*, Kiïv.

- Šahmatov A. (1915), *Očerok drevnejšego perioda istorii russkogo âzyka*, Petrograd.
- Ševel'ov Ū. (2002), *Īstorična fonologiâ ukraiïns'koï movi*, Harkiv.
- Ševel'ov Ū. (2021), *Movna diskusiâ 1891–1893 rokiv i učasť u nij Īvana Franka*, <https://zbruc.eu/node/57605> (access: 3.02.2021).
- Tosco M. (2008) *Introduction: Ausbau is everywhere!*, „International Journal of the Sociology of Language”, № 191, Berlin.

Streszczenie

Historia języka ukraińskiego z perspektywy planowania językowego

Historia języka ukraińskiego w artykule jest rozpatrywana z punktu widzenia planowania językowego – koncepcje H. Klossa, J. Fishmana oraz W. Crofta. Procesy ausbauzacji i einbauzacji, szczegóły regionalne całego kontinuum dialektalnego zostały opisane z uwzględnieniem wpływów języków: rosyjskiego, polskiego, węgierskiego i rumuńskiego.

Słowa kluczowe: ausbau, abstand, einbau, język ukraiński, język „rusiński”

Abstract

The History of the Ukrainian language from the perspective of language planning

The article is devoted to the analysis of the history of the Ukrainian language from the perspective of language planning. i.e., the theories of H. Kloss, J. Fishman and W. Croft. The processes of ‘ausbauization’ and ‘einbauization’, as well as the regional peculiarities of the entire dialect continuum, are described, taking into consideration the influence of the Russian, Polish, Hungarian, and Romanian languages.

Keywords: ‘ausbau’, ‘abstand’, ‘einbau’, Ukrainian language, “Rusyn” language.